

Πανεπιστήμιο Κύπρου
Νεοελληνικό Παιδαγωγικό Παιδείο

UNIVERSITY
of NICOSIA | SCHOOL
OF LAW

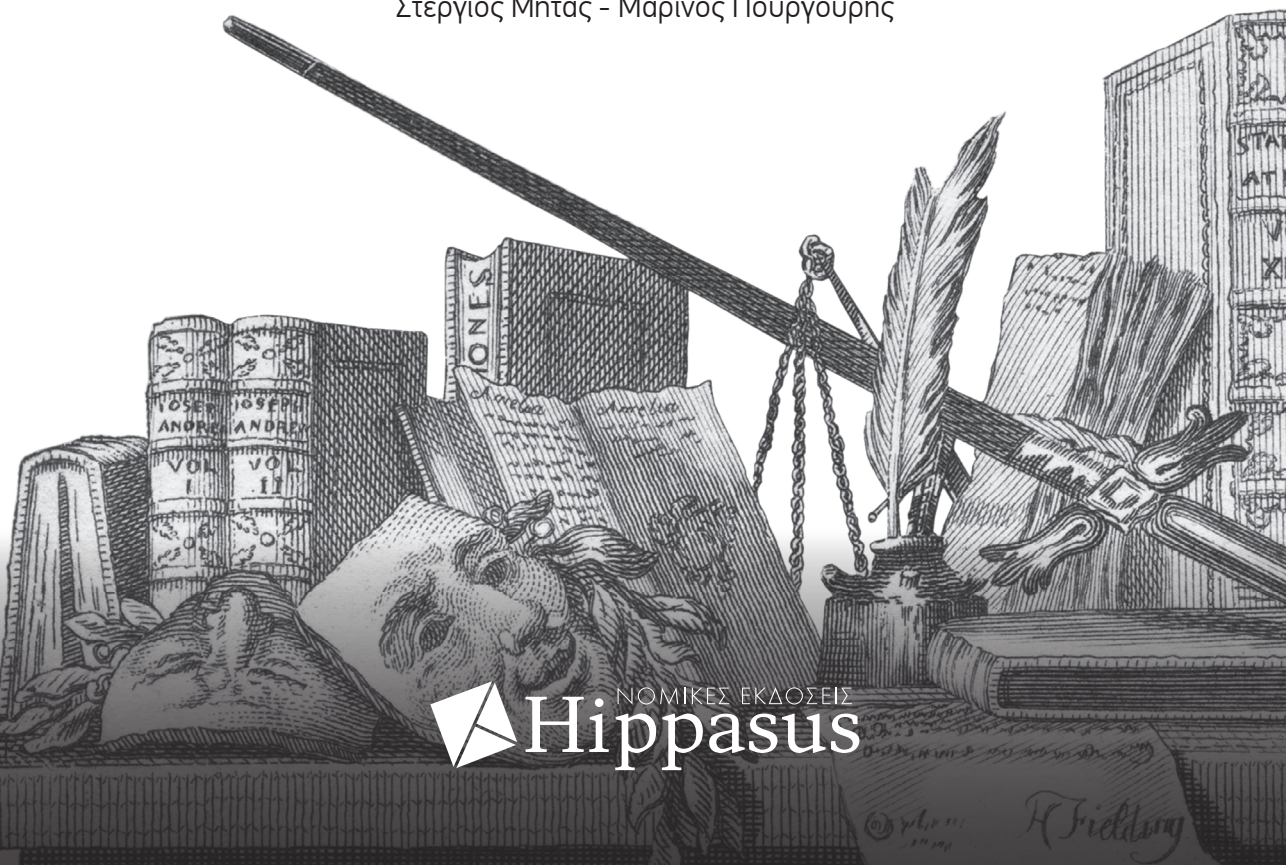
Λογοτεχνία & Δίκαιο

Πτυχές μιας Πολυσύνθετης Σχέσης

Επιμέλεια

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης - Παντελής Βουτουρής

Στέργιος Μήτας - Μαρίνος Πουργούρης

ΝΟΜΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Hippasus

Λογοτεχνία & Δίκαιο

Επιμέλεια

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης - Παντελής Βουτουρής
Στέργιος Μήτας - Μαρίνος Πουργούρης

Λογοτεχνία Δίκαιο

Πτυχές μιας Πολυσύνθετης Σχέσης

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης
Στέλλα Αλέκου
Κωνσταντίνος Ι. Βαθιώτης
Λεωνίδας Γαλάζης
Γιώργος Γεωργής
Άννα Κ. Γεωργιάδου
Debora Cacciafeda
Ιωάννης Μ. Κονιδάρης
Κώστας Κουτσοιρέλης
Μαρίνα Μαροπούλου
Στέργιος Μήτας
Μαρία Α. Μίτλεττον

Χρίστια Α. Μίτλεττον
Δέσποινα Μπισχινιώτη
Παναγιώτης Δ. Νικολόπουλος
Χάρης Παπαχαλαμάπους
Αλέξιος Πέτρου
Άννα-Μαρία Πισκοπάνη
Βάγια Πολυζωίδου
Μαρίνος Πουργούρης
Zorka Šljivančanić
Francesco Villari
Θεόδωρος Χίου

Πανεπιστήμιο Κύπρου
Νεοελληνικό Σπουδαστήριο Πετρώνδα

UNIVERSITY
of NICOSIA | SCHOOL
LAW

NΟΜΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Hippasus

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης, Παντελής Βουτουρή,
Στέργιος Μήτας, Μαρίνος Πουργούρης (επιμ.)

Λογοτεχνία και Δίκαιο: Πτυχές μιας Πολυσύνθετης Σχέσης

Αθήνα - Λευκωσία, Φεβρουάριος 2020

Εκδότης:

Νομικές Εκδόσεις Hippasus

Λήδρας 192, 1011 Λευκωσία, Κύπρος

Τηλ: 22676752-53 Φαξ: 22676754

info@hippasus-publishing.eu

www.hippasus-publishing.eu

Καλλιτεχνική Επιμέλεια - Σελίδωση - Εξώφυλλο: π. Θωμάς Κωστή

Συντονισμός παραγωγής έκδοσης: Ήρα Ιωάννου Αιμιλιανίδου

ISBN: 978-9963-676-16-3

Copyright © 2020 Hippasus Communications & Publishing Ltd.

Το Δικαίωμα Πνευματικής Ιδιοκτησίας είναι αυτόματο και ουδεμία εγγραφή χρειάζεται. Ο περί Πνευματικής Ιδιοκτησίας Νόμος 59/76 (όπως τροποποιήθηκε με τους Νόμους, Ν.63/77, Ν.18(Ι)/93, Ν.54(Ι)/99, Ν.12(Ι)/2001, Ν.128(Ι)/2002 και Ν.128(Ι)/2004), προστατεύει τους Κυπρίους πολίτες για τα έργα τους που δημοσιεύονται οπουδήποτε και τους πολίτες ξένων χωρών για τα έργα τους που δημοσιεύονται στην Κύπρο. Απαγορεύεται γενικά η αναπαραγωγή, η αναδημοσίευση, η μετάφραση, ή η μετάδοση του βιβλίου ή μέρους του με οποιοδήποτε τρόπο ή μορφή χωρίς την γραπτή άδεια του εκδότη.

Μνήμη Σάββα Παύλου

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	9
Μέρος Ι. Εξετάζοντας τα Θεμέλια Δικαίου και Λογοτεχνίας	11
<i>Θεόδωρος Χίου</i>	
Ιδέα και μορφή στη λογοτεχνία: Αναζητώντας τα όρια προστασίας λογοτεχνικών έργων από το δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας	13
<i>Κώστας Κουτσουρέλης</i>	
Λογοτεχνία, λογοκλοπή, λογοκρισία.....	27
<i>Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης</i>	
Πτυχές Δικαίου και Λογοτεχνίας στην Κύπρο	37
Μέρος ΙΙ. Αναγνώσεις από την Αρχαία Γραμματεία.....	49
<i>Αννα Κ. Γεωργιάδου</i>	
Οὐκ εὔκριτον τὸ κρίμα : Αναζητώντας το Δίκαιο στις Ικέτιδες του Αισχύλου	51
<i>Μαρία Α. Μίτλεττον και Χρίστια Α. Μίτλεττον</i>	
Η Δίκη του Σωκράτη ως Λογοτεχνικό Φαινόμενο και το Θεατρικό Έργο « <i>Ἡ τοῦ Σωκράτους δίκη ἐν θεάτρῳ</i> »	59
<i>Στέλλα Αλέκου</i>	
Η Έννοια του Δικαίου και της Ανταπόδοσης στην Υπόθεση της Μήδειας (Οβιδίου Ηρωίδες 12)	71
Μέρος ΙΙΙ. Η Δικαιοσύνη σε Κλασικούς Συγγραφείς.....	81
<i>Μαρίνα Μαροπούλου</i>	
Ο Σαίξπηρ ως θεωρητικός του δικαίου; Η δικαιοπολιτική υπόθεση των «δύο σωμάτων του βασιλιά» και η ποιητική δυναμική της.....	83
<i>Francesco Villari</i>	
The thing which was not: Το Δίκαιο και η Ποιητική-Αφήγηση της Άρνησης στα Gulliver's Travels του Jonathan Swift	99
<i>Χάρης Παπαχαράλαμπος</i>	
Η Άπειρη Ενοχή. Οι «Αδελφοί Καραμαζώφ» και ο Εμμ. Λεβινάς	105
<i>Αλέξιος Πέτρου</i>	
Αναζητώντας τη δικαίωση: Η νιτσεϊκή ανάγνωση του Προμηθέα Δεσμώτη.....	117

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μέρος IV. Το Δίκαιο και Κορυφαίοι Συγγραφείς της Νεώτερης Γραμματείας.....	123
<i>Παναγιώτης Δ. Νικολόπουλος</i>	
Ποινικές Κυρώσεις, Σωφρονιστική Μεταχείριση και Αποζημιώσεις στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη.....	125
<i>Λεωνίδας Γαλάζης</i>	
Θεία και ανθρώπινη δικαιοσύνη στην ποίηση του Βασίλη Μιχαηλίδη	143
<i>Ιωάννης Μ. Κονιδάρης</i>	
«Η Χήρα Παπαδιά» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη	151
<i>Κωνσταντίνου Ι. Βαθιώτη</i>	
Οι Θανάσιμες Παγίδες υπό Λογοτεχνικό και Ποινικοδικαιικό Πρίσμα.....	159
<i>Γιώργος Γεωργής</i>	
Ο Εφευρέτης Γιώργος Σεφέρης και ο Δικηγόρος Αχιλλέας Αιμιλιανίδης	169
Μέρος V. Δικαιοσύνη και Σύγχρονοι Έλληνες Συγγραφείς.....	177
<i>Δέσποινα Μπισχινιώτη</i>	
Δικαιοσύνη, η μεγάλη Απούσα της Αστικής Κοινωνίας: Το Χρήμα, οι Σχέσεις Εξουσίας και οι Σωματικές τους Εν-γραφές σε Ελληνικά Πεζά Λογοτεχνικά Κείμενα της Δεκαετίας του 1920.....	179
<i>Debora Cacciafeda</i>	
Το Δίκαιο των Αδικών. Το «Σχολείο Αναμορφώσεως» Μακρονήσου στον Λοιμό του Αντρέα Φραγκιά.....	195
<i>Άννα-Μαρία Πισκοπάνη</i>	
Αποφασίζοντας για την Αφήγηση της Ζωής ενός «Άλλου»: Η Παραδειγματική Περίπτωση των «Αμίλητων Βαθιών Νερών»	207
Μέρος VI. Διευρύνοντας τα Όρια.....	223
<i>Μαρίνος Πουργούρης</i>	
Η Αναπαράσταση του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Φόνος χωρίς κίνητρο ή τεκμήρια ενός εγκλήματος σε πλάνο σεκάνς	225
<i>Στέργιος Μήτας</i>	
Η «σκάλα του Νόμου» και τα «ξυλοπόδαρα του Δικαστή». Η κριτική του δικαίου και των νομικών κρίσεων στους στίχους του Ντύλαν	233
<i>Zorka Šljivančanić</i>	
Ένας εκφυλισμένος φρενολόγος της λογοτεχνίας.....	241
<i>Βάγια Πολυζωίδου</i>	
Η απονομή δικαιοσύνης στο έργο της Agatha Christie	253
Βιογραφικά Συγγραφέων	267

Η Άπειρη Ενοχή. Οι «Αδελφοί Καραμαζώφ» και ο Εμμ. Λεβινάς

Χάρης Παπαχαράλambuς

**Charis Papacharalambous, The Infinite Guilt.
The «Karamazov Brothers» and Emm. Levinas**

This contribution elaborates on the relationship between Levinasian ethics and Dostoyevsky's *Karamazov Brothers* with regard to the notion of guilt in both works. Focusing on infinity and singularity of guilt, ethical heteronomy, the relation between Levinasian-Dostoyevskian guilt and guilt according to positive criminal law, as well as on the crux of both thinkers' oeuvre, i.e. the dilemma of the ethical subject between safeguarding the purity of ethics from profane implications and siding with an agonistic ethics, one comes to the conclusion that Levinasian-Dostoyevskian guilt is neither an epistemic notion nor a transcendental-dialectical one; it is rather, as a part of transcendent justice, a virtuously and not viciously infinite notion.

I. Εισαγωγικά

Η πνευματική σχέση του Λεβινάς με τον Ντοστογιέφσκυ υπήρξε στενή και καθοριστική για τον πρώτο. Γενικότερα μιλώντας, ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε διαχρονική ρωσική πνευματική στάση διαμόρφωσε καίρια την ουσία και την κατεύθυνση της σκέψης του Λεβινάς. Χωρίς να ταυτίζεται με την ρωσική έννοια της κοινότητας ('*sobornost*'), ο Λεβινάς θα ταυτιστεί ωστόσο εν πολλοίς με το συνάλληλο με τους άλλους ντοστογιεφσκικό ηθικό υποκείμενο που αρνείται το μηδενισμό του «ενός», του γνωσιοκρατικού *solus ipse* δυτικού τύπου, χάριν της άπειρης εγγύτητας που χαρίζει αποκαλυπτικά η αγάπη.¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η θεμελιώδης θεματική είναι αυτή για την ενοχή.

¹ Βλ. αναλυτικά γι' αυτά και σε συσχέτιση ειδικά και με τους «Αδελφούς Καραμαζώφ» τις εκπληκτικές αναπτύξεις της Gelhard D., *Meta-Dialog. Levinas' Philosophie als etho-poietisches Konzept*, Frankfurt a.M., Berlin, Bern etc., Peter Lang, 2002, σ. 16-20, 91-116. Για την επρροή του Ντοστογιέφσκυ και ειδικά των *Αδελφών Καραμαζώφ* στον Λεβινάς σε πολλές θεματικές που είναι κύριες στο έργο του, όπως η δουλεία/υπόταξη/υποκειμενοποίηση, η πρωταρχία του ηθικώς σκέπτεσθαι κλπ., βλ. Toumayan A., «“I more than the others”: Dostoevsky and Levinas», *Yale French Studies, Encounters with Levinas*, 2004, No. 104, σ. 61-6, Edelglass W., «Asymmetry and Normativity: Levinas Read-

II. Απειρότητα και Ενικότητα της Ενοχής

Λέει ο Πρεσβύτερος στους μοναχούς εις επήκοον του Αλίοσα: «Γιατί πρέπει να ξέρετε αγαπητοί μου, ότι ο καθένας μας εδώ μέσα είναι πάνω απ' όλα υπεύθυνος για όλους τους ανθρώπους και όλα τα πράγματα πάνω στη γη, όχι μόνο από το γεγονός της υπάρξεως ενός γενικού αμαρτήματος (του προπατορικού), αλλά ο κάθε ένας από μας ατομικώς είναι υπεύθυνος για όλους τους ανθρώπους και όλα τα πράγματα πάνω στη γη».²

Σημεία ενδιαφέροντος για μια λεβινασιανή ανάγνωση αποτελούν τα εξής:

1. Η ηθική επιταγή είναι άπειρη κατ' έκταση και κατά το βάθος, κυρίως δε κατά το βάθος³, ώστε η εκπλήρωσή της να είναι αδύνατη. Όπως έλεγε και ο Descartes, που ο Λεβινάς μνημονεύει σχετικά: ο νους σκέφτεται περισσότερα από όσα μπορεί να γνωρίζει⁴, επιστρέφοντας σε ό,τι είχε αποτελέσει ύβρη για τον καντιανό κριτικισμό.

2. Η κατά το βάθος απειρότητα της ηθικής επιταγής οδηγεί στη λεβινασιανή υποκατάσταση, στην ευθύνη ενός εκάστου για όλους.⁵ Για όλους; Ακόμη και για τα ηθικά τέρατα; Έχει πρόσωπο ένα μέλος των SS;⁶ Εάν απαντήσουμε «ναι», η ηθική δεν γνωρίζει την τιμωρία του Κακού, επιφαίνεται μόνο ως απόλυτη Ετερότητα προς αυτό.

3. Η ευθύνη δεν είναι απρόσωπη και αποτέλεσμα μεταφυσικής καταδίκης. Δεν ευθυνόμαστε ως απότοκοι των πρώτων αμαρτωλών, η ευθύνη μας είναι ατομική, προσωπική, μη εκχωρήσιμη, μη αντιπροσωπεύσιμη.⁷

III. Η Ηθική ως μη «Θεματίζιμη» Υπόταξη και Ετερονομία

Ο αδελφός του Πρεσβύτερου Ζόσσιμα, Μαρκέλ, λέει: «[Α]σε με να γίνω ο υπηρετής των υπηρετών [...] [Ο] καθένας μας είναι υπεύθυνος για κάθε άλλον με κάθε τρόπο, κι εγώ πιο πολύ απ' όλους». Η μητέρα του τον ρωτά: «Πώς μπορεί να είσαι περισσότερο απ' όλους υπεύθυνος για τον καθένα; [...] Υπάρχουν εγκληματίες και ληστές στον κόσμο [...] τι φοβερή αμαρτία έχεις κάνει, ώστε να κατηγορείς τον εαυτό σου πριν από κάθε άλλον;». Ο Μαρκέλ ζητά τότε από τη μητέρα τους να αναγνωρίσει «πώς ο ένας είναι υπεύθυνος για τον καθένα και για κάθε τι. Δεν ξέρω πώς να στο

ing Dostoyevsky on Desire, Responsibility, and Suffering» in Tymieniecka A.-T.,(ed.), *Analecta Husserliana*, LXXXV, 2005, σελ. 11-2, 718, 725 σημ. 38.

² Dostoevsky F., *Αδερφοί Καραμαζώφ*, μτφρ. Παπαδόπουλος Δ., Τόμος Α', Μέρος 2°, «Πόνοι της Καρδιάς». 1. Ο Πατήρ Θεράπων, Θεσσαλονίκη (χ.χ.), Εκδόσεις Νάστου, σ. 192.

³ Manderson D., «Here I am: Illuminating and delimiting responsibility» in Diamantides M.,(ed.), *Levinas, Law, Politics*, Cavendish, Routledge, 2007, σ. 153.

⁴ Levinas E., *Ολότητα και Άπειρο. Δοκίμιο για την Εξωτερικότητα*, μτφρ. Παπαγιώργης Κ., Αθήνα, Εξάντας, 1989, σ. 46-53.

⁵ Levinas E., *Otherwise than Being. Or Beyond Essence*, transl. Lingis A., Pittsburgh, Pennsylvania, Duquesne UP, 1998[a], σ. 99-129.

⁶ Η ηθική επιταγή λέει ο Λεβινάς με συνέχει ως καταδίωξη. Βλ. Levinas 1998[a], σ. 87.

⁷ Levinas 1998[a], σελ. 121, 146, όπου και η συσχέτιση της κλήσης του Απολύτου στο (μη αντικαταστάσιμο) πρόσωπο του ηθικά υπόχρεου ('*me voici*') με τους *Αδελφούς Καραμαζώφ*.

εξηγήσω», της λέει, «αλλά το αισθάνομαι τόσο δυνατό αυτό το αίσθημα που με πληγώνει και πονάω».⁸

Σημεία ενδιαφέροντος για μια λεβινασιανή ανάγνωση είναι εδώ τα εξής:

1. Η κάθε ατομική ευθύνη προηγείται κάθε άλλης όμοιας. Προηγείται μεταφυσικά όχι λογικά, ούτε εμπειρικά (μέσα στο πλαίσιο δηλαδή ενός γραμμικά κατανοούμενου χρόνου). Η ατομική ευθύνη δεν μετακυλιέται σε άλλους που με «καταναγκάζουν» τάχα στο Κακό. Μόνο μια τέτοια ευθύνη μπορεί να προαποκλείει με τη δική της υπερβατικότητα την υπερβατικότητα του Κακού και έτσι να καθιστά περιττή την προσφυγή στη δικαιολόγησή του μέσω της *θεοδικίας*, μόνο έτσι το Κακό θα αποκαλύπτεται ως «άσκοπο» (*'useless'*).⁹ Επίσης, η ατομική ευθύνη δεν εξαργυρώνεται με την ελεημοσύνη, που μαρτυρά απλώς μια αμήχανη και απενοχοποιούσα αντίδραση στην ανασφάλεια που γεννά η ανεσιτότητα του άλλου.¹⁰

2. Ο ηθικά υπεύθυνος *υπηρετεί*. Εδώ η υποκατάσταση αποκαλύπτεται ως διακονία, άρση της εγωλογίας, *ετεροκαθορισμός*, εξ ου και η μεγάλη διαφορά Λεβινάς και Kant! Δεν είμαι ελεύθερος ως αυτόνομο υποκείμενο του πρακτικού λόγου, αλλά ως εθελούσιος υπηρέτης της *έξωθεν και ύπερθεν ερχόμενης Κλήσεως*. Όμως, η υπηρεσία στην Ηθική είναι μεν ενοχή, αλλά *όχι δουλεία*.¹¹ Γι' αυτό ο Λεβινάς δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως απολογητής ενός ηθικού μαζοχισμού, που θα όξυνε την αυτοθυσία των ηρώων του Ντοστογιέφσκυ.¹²

Ο Λεβινάς διαφοροποιεί: η προσωπική ευτυχία με την *τρέχουσα* έννοια δεν μπορεί να επιδιώκεται παρά μόνο μέσα από τη λήθη της οδύνης του Άλλου και ότι γι' αυτό η ευτυχία του ηθικού προσώπου είναι μόνο (αλλά και πλήρως) η χαρά της προσφοράς

⁸ Dostoevsky F., *Αδερφοί Καραμαζώφ*, Τόμος Α', Μέρος 2°, «Ο Ρώσος Μοναχός». 2[α]. Βιογραφικά στοιχεία του Πρεσβύτερου Ζόσσιμα γραμμένα από τον Αλεξέϊ Καραμαζώφ/Σχετικά με το νεαρό αδελφό του Πρεσβύτερου Ζόσσιμα, σ. 330.

⁹ Bernstein R., «Evil and the Temptation of Theodicy», in Critchley S. and Bernasconi R., (eds.), *The Cambridge Companion to Levinas*, Cambridge: Cambridge UP, 2002, σ. 257-61, Edelglass, 2005, σ. 720.

¹⁰ Βλ. έτσι ορθά Δουζίνα Κ., *Ριζοσπαστική Πολιτική και Νομική Φιλοσοφία. Δικαιώματα, Αυτοκρατορία, Κοσμοπολιτισμός*, μτφρ. Λαλιώτης Μ., Αθήνα, Νήσος, 2012, σ. 140-141 και σημ. 51.

¹¹ Levinas 1998[a], σελ. 11, 122-3, Levinas, E., «Ελευθερία και Εντολή», *Ελευθερία και Εντολή*, μτφρ. Πάγκαλος Μ., Αθήνα, Εστία, 2007[a], σ. 15-16.

¹² Βλ. π.χ. την απόρριψη της ευτυχίας που στηρίζεται στη δυστυχία άλλων, την αυταπάρνηση, σε: Dostoevsky F., «Πούσκιν», *Έθνος και Οικουμενικότητα. Όψεις ενός Διαλόγου*, Αθήνα, Έρασμος, 1995, σελ. 22-23. Για τη βαθιά σύνδεση της ρωσικής ψυχής με την αδελφοσύνη και την αλληλεγγύη, την αγάπη της προς τους άλλους σε βάρος των ιδίων ρωσικών συμφερόντων, κάτι που πανάξια καθιστά τη Ρωσία το *οικουμενικό-χριστιανικό έθνος par excellence*, βλ. ό.π.: 30-33, αλλά και Λυκιαρδόπουλο Γ., «Εισαγωγικό Σημείωμα», *Έθνος και Οικουμενικότητα. Όψεις ενός Διαλόγου*, ό.π., σ. 12 για την έκφραση όλων αυτών από τον Ντοστογιέφσκυ. Πρβλ. μια (εν πολλοίς άδοξη) κριτική στον Ντοστογιέφσκυ, που προσπαθεί να υπερβεί τη δυτική υλιστική ηδονοθηρία και την «ανατολίτικη» ηθική καθαρολογία που εκφράζει υποτίθεται ο αναχωρητισμός των σλαβοφίλων, σε: Καβέλιν Κ., «Γράμμα στον Ντοστογιέφσκυ (Σλαβόφιλοι και Δυτικιστές)», *Έθνος και Οικουμενικότητα. Όψεις ενός διαλόγου*, ό.π., σ. 35-70.

για την ευτυχία του Άλλου, μια χαρά αυστηρή, μια χαρά μέσα από τη στράτευση και την αυτοπροσφορά, μια *ευτυχισμένη υπαγωγή στην ετερονομία μου από το πρόσωπο του άλλου ανθρώπου*.¹³ Η ετερονομία μου αυτή άλλωστε δεν αποφεύγεται. Είναι αυτή που με *υποκειμενοποιεί*, είναι ένα Έξω που είναι περισσότερο εντός μου από κάθε εσωτερικότητα, που με τραυματίζει απροϋπόθετα, που *διχάζει εξ υπαρχής* την υποτιθέμενη εγωτική μου ταυτότητα.¹⁴ Άνθρωπος είμαι μόνο και πάντα μέσω της ετερότητας του άλλου,¹⁵ μάλιστα δε η οικουμενικότητα της ηθικής περνά μέσα από την ευθύνη μου για την *υλική σωματικότητα* του άλλου ανθρώπου και των αναγκών του, πράγμα που αφήνει να διαφαίνεται ένας εξαισιος υλισμός στο έργο του Λεβινάς, που του επέτρεπε πάντοτε ένα γόνιμο διάλογο με τον μαρξισμό.¹⁶

Από εδώ ο Λεβινάς καταλήγει σε μια ενότητα του ηθικού υποκειμένου «*δευτέρας τάξεως*» qua υποκειμένου που έχει εξοβελίσει την *επιθυμία* ως καταστατική αρχή της ενότητάς του και που την έχει αντικαταστήσει με την δέσμευση στο μη επιθυμητό, δηλαδή στον άλλο και στην ξενότητα που αυτός κομίζει. Έτσι η ευθύνη γίνεται *άν-αρχη* και ο χρόνος βιώνεται μη γραμμικά, *διάχρονα*, μέσα στην ηθική αγρυπνία (*insomnia*) του προσώπου για τον άλλο, που έτσι αλλοτριωμένο από αυτόν γίνεται ηθικό υποκείμενο qua φορέας ανθρωπισμού και όχι ανθρωποκεντρισμού.¹⁷ Το λεβινασιανό ηθικό υποκείμενο είναι απορροή ενός Συμβάντος, της έλευσης του Αλείου, που το εγκαθιδρύει θραύοντάς το απρόσμενα.¹⁸

¹³ Levinas, E., «Το Υπερβατικό και το Υψηλό. Συζήτηση. Αλληλογραφία», *Ελευθερία και Εντολή*, μτφρ. Πάγκαλος Μ., Αθήνα, Εστία, 2007[b], σελ. 59-60, Chaliel C., *What Ought I to Do? Morality in Kant and Levinas*, Ithaca and London, Cornell UP, 2002, σελ. 143-4. Πρβλ. όμως κριτικά προς την αυστηρότητα της χαράς μέσα από την ηθική στράτευση, Gsyl S., *Unentbehrliche Begegnungen*, Bochum/Freiburg, Projekt Verlag, 2010, σ. 136-52. Η συγγραφέας ερμηνεύει τη λεβινασιανή ηθική μάλλον ενδοκοσμικά, δηλαδή περισσότερο ως συμπάθεια και απτή βιοκοσμική επαφή.

¹⁴ Πολύ ορθά έτσι για τον Λεβινάς ο Critchley S., *Ζητώντας το Απείρο. Ηθική της Δέσμευσης. Πολιτική της Αντίστασης*, μτφρ. Κιουρκιολής Α., Αθήνα, Εκκρεμές, 2012[a], σ. 78, 80, 82.

¹⁵ Βλ. Wenzler L., «Menschsein vom Anderen her» in Fischer N. & Sirovátka J. (επ.), «Für das Unsichtbare sterben». *Zum 100. Geburtstag von Emmanuel Levinas*, München, Wien, Zürich, Schöningh, Paderborn, 2006, σ. 157-171.

¹⁶ Βλ. π.χ. Von Tippelskirch D. C., «Nicht mit leeren Händen...» (Ex 23, 15). Von der maßlosen Verantwortung und der Begrenzung meiner Pflichten» in Delhom P., Hirsch, A. (επ.), *Im Angesicht der Anderen. Levinas' Philosophie des Politischen*, Zürich-Berlin, diaphanes, 2005, σ. 145-147.

¹⁷ Fryer D. R., *The Intervention of the Other. Ethical Subjectivity in Levinas and Lacan*, New York, Other Press, 2004, σ. 155-86. Γι' αυτή τη διάσταση της ηθικής σκέψης του Λεβινάς που τον απομακρύνει από την εστίαση της ψυχανάλυσης στην επιθυμία, βλ. και Gzyl 2010, σ. 144. Βλ. για την αναρχία της ηθικής επιταγής, τη διαχρονία στην ηθική σχέση αλλά και τη διαφορά ανθρωπισμού και ανθρωποκεντρισμού, Levinas 1998[a], σ. 57, 99-102, 127-128, 154, Levinas E., *Die Zeit und der Andere*, Hamburg, Felix Meiner, 1984, *passim*, Wenzler L., «Zeit als Nähe des Abwesenden. Diachronie der Ethik und Diachronie der Sinnlichkeit nach Emmanuel Levinas», *Levinas* 1984, σ. 67-92. Για την αγρυπνία που ο φιλόσοφος συνδέει κατ' αρχήν με την προσυνειδησιακή καταληψία μας από το βάρος του Είναι, βλ. Levinas E., *Existence and Existents*, transl. Lingis A., The Hague, Martinus Nijhoff, Levinas 1978, σελ. 65-7.

¹⁸ Diamantides M., «Levinas and Critical Legal Thought: Imbroglio, Opera Buffa, Divine Comedy?» in Diamantides M. (ed.), *Levinas, Law, Politics*, Cavendish, Routledge, 2007, σ. 182-184.

3. Η ενοχή ως άπειρη δεν έχει σχέση με την περατή ενοχή (για την παράβαση του θετικού ποινικού νόμου). Ο ηθικά ένοχος δεν είναι ο υποκειμενικά καταλογιστέος δράστης ενός ποινικού αδικήματος. *Η ηθική ενοχή δεν είναι mens rea*. Πέραν της νομικής ευθύνης η ευθύνη από τη Δικαιοσύνη qua ηθική ευθύνη ξεπερνά τη σοφία των νομικών σχολών και γίνεται στην κριτική της αιχμή μια *υπερβολή* ('*excedence*') έναντι της βιο-εξουσίας.¹⁹

Η παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα σε τύπους ευθύνης και την εξατομικεύσή τους *in casu* δεν αφορά την άπειρη ευθύνη. Αφορά την αλληλόσχεση ανάμεσα σε νομικές μορφές αντικειμενικού καταλογισμού (π.χ. το «*εύλογο*», '*reasonableness*') και προσωπικού αδίκου. Ακόμη και αν στο τελευταίο η ηθικοποιούσα επένεργεια του τύπου ευθύνης δεν μπορεί να αποκλειστεί, η γενίκευση αυτή στο εσωτερικό της ατομικής δικαστικής κρίσης δεν καθιστά την τυχόν καταγνωσθείσα ενοχή άπειρη.²⁰ Επίσης, άσχετη είναι και όλη η συζήτηση για τον ρόλο του αντικειμενικού καταλογισμού ως φίλτρου μιας αχαλίνωτης ποινικοποίησης πέρα από την αρχή της βλάβης με σκοπό την πρόληψη μεμακρυσμένων συνεπειών που η έννομη τάξη αποδοκιμάζει, π.χ. την εξαντλητική και απόλυτη απαγόρευση της οπλοφορίας. Στόχος εδώ είναι η ευθίδικη απόδοση μιας κρίσης καταλογισμού σε περιπτώσεις αφηρημένης διακινδύνευσης, απαγόρευσης αναδρομής ή βλαβών με την επισώρευση-άθροιση όμοιας απαξίας συμπεριφορών.²¹ Καθώς εδώ κυρίαρχος είναι ο γραμμικός χρόνος των εμπειρικών επισημών, ο χρόνος της άπειρης ευθύνης δεν μπορεί να τύχει αναστοχασμού.

Αν από την λεβινασιανή έννοια της ενοχής μπορούν να νοηματοδοτηθούν και τύποι ευθύνης στο ποινικό δίκαιο, τότε πρόκειται για όσους ο θετικός νόμος *δεν μπορεί* εξαντλητικά να απορροφήσει. Έτσι, η εγγυητική ευθύνη ('*duty of care*') μπορεί να θεωρηθεί ως ερειδόμενη σε μια λεβινασιανά εμπνευσμένη έννοια διαπροσωπικής εγγύτητας ('*proximity*'), που θέτει την αδιοκρατική ευθύνη από την παράβαση των ηθικών επιταγών που γεννά, ως θεμέλιο κάθε άλλης κρατικά διαρρυθμισμένης νομικής ευθύνης. Και είναι ακριβώς τούτη η εγγύτητα που θεμελιώνει ως ασύμμετρη ευθύνη για τον ευάλωτο την ηθική και τον δικαιοπολιτικό δεσμό των ανθρώπων πέρα

¹⁹ Diamantides 2007, σ. 186. Για την απειρότητα της ενοχής, βλ. αντιπροσωπευτικά Levinas 1998[a], σ. 9-15.

²⁰ Πρβλ. για τα ανωτέρω Westen P., «Individualizing the Reasonable Person in Criminal Law» *Criminal Law and Philosophy* 2008(2), σ. 137-62 (και δη 148-60). Ότι ασφαλώς και ενδοδικαϊκά-ενδοσυστηματικά το «*εύλογο*» είναι και οφείλει να θεωρείται πολυεπίπεδο και ελαστικό, είναι ορθό και περιπλέκει ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Χαρακτηριστικές είναι εδώ οι περιπτώσεις του ψυχικού βρασμού, ιδίως ευάλωτων δραστών. Έτσι, θα ήταν προφανής ανεπείκεια η μεταχείριση ως φονέα μιας κακοποιημένης γυναίκας δράστιδος αφαίρεσης της ζωής του βασανιστή της. Βλ. αντιπροσωπευτικά Tadros V., *Criminal Responsibility*, Oxford: Oxford UP, 2005, σ. 348-373.

²¹ Πρβλ. για την προβληματική αυτή π.χ. Von Hirsch A., «Extending the Harm Principle: 'remote' harms and Fair Imputation» in Simister A.P. and Smith A.T.H. (eds), *Harm and Culpability*, Oxford, Clarendon Press 1996, 259-76.

από τα συμβόλαια των μεμονωμένων ατόμων (*privity*) και τις συμφωνίες των τυπικά και συμμετρικά «*ίσων*» (*agreements*) που αναπαράγουν τη βία.²²

4. Η ηθική ενοχή δεν είναι στην απειρότητά της κατανοητή, διασκεπτή, *θεματοποιήσιμη*, δεν είναι αντικείμενο αναφοράς μιας προθετικής συνείδησης, δεν είναι «συνείδηση τινός» για να εκφραστούμε με τον τρόπο του Husserl. Η ηθική ενοχή γίνεται μόνο *αντιληπτή*. Και πώς γίνεται αντιληπτή; Ο Μαρκέλ απαντά: *ως τραύμα*. Η ηθική συνείδηση γεννιέται από τη συμπόνοια. Ο Λεβινάς θα είναι σαφής: από τη συμπόνοια για κάθε άτομο, γιατί το κάθε πρόσωπο είναι η ανεπανάληπτη επιφάνεια του Αγαθού, νοούμενου ως Αγίου, ως ίχνους της υπερβατικής Ειρήνης. Αυτή η συμπόνοια δεν είναι ένας αφηρημένος «οντολογικός» πόνος, δεν είναι η κοσμική οδύνη του γερμανικού ρομαντισμού (*Weltschmerz*), αλλά η προ-λαμβάνουσα (κατά τα ανωτέρω υπό Γ.1 διαλαμβανόμενα) μετοχή στην άσκοπη οδύνη του αθώου, η προ αμνημονεύτου χρόνου (*from time immemorial*) ενοχή. Η ενοχή του ηθικά υπεύθυνου δεν αναλύεται έλλογα, *αναμνημονεύεται και μαρτυρείται*. Ο ηθικά υπεύθυνος δεν επιχειρηματολογεί, *αφηγείται*.²³

IV. Ενοχή, Μετάνοια και Θετικός Ποινικός Νόμος

Λέγεται πάλι στους Αδελφούς Καραμαζώφ (αποδίδω συνοπτικά γιατί το απόσπασμα είναι μεγάλο): ο κοσμικός δικαστής δεν μπορεί να κρίνει ένα κακούργο, πρέπει να τον αφήσει ελεύθερο και να πάρει πάνω του το έγκλημά του, μη κυρώνοντας με ποινή την πράξη του, έστω και αν ο έτσι ελευθερούμενος δεν μετανοήσει.²⁴

Τι θα ενδιέφερε εδώ μια λεβινασιανή ανάγνωση;

1. Παράβαση του νόμου από απόλυτη επιείκεια! Η δικαιοσύνη τίθεται πέρα από και ενάντια στο νόμο. Δεν πρόκειται για την τετριμμένη έννοια της *equity*, που είναι μια διεσταλμένη έννοια ισότητας (ανόμοια μεταχείριση των ανόμοιων). Η Δικαιοσύνη νοείται εδώ ως «*ελπίδα και πίστη των αγίων*», όπως λέγεται στο τέλος του αποσπάσματος αυτού του κειμένου του Ντοστογιέφσκυ.²⁵ Ο Λεβινάς τόνιζε πάντα την ανάγκη υπόσκαψης της αλαζονικής και εφησυχασμένης αναγωγής μας στο θετικό νόμο από τα δικαιώματα ως υποκατάστατα μιας άφθαστης Δικαιοσύνης.²⁶

²² Βλ. π.χ. έτσι Manderson D., *Proximity, Levinas, and the Soul of Law*, Montreal & Kingston, London, Ithaca, McGill-Queen's UP, 2006, σ. 89-91, 200, Manderson 2007, σ. 153, 156, 160-161.

²³ Βλ. για το αθεματοποίητο της ηθικής ευθύνης, την αγιότητα και τη μαρτυρία, Levinas 1989, σ. 100-101, 129-130, Levinas 1998[a], σελ. 48, 68-72, 121, Levinas, E., *Ηθική & Άπειρο. Διάλογοι με τον Φίλιπ Νεμό*, μτφρ. Παπαγιώργης Κ., Αθήναι, Ίνδικτος, 2007[c], σ. 63-73.

²⁴ Dostoevsky F., *Αδερφοί Καραμαζώφ*, Τόμος Α', Μέρος 2°, «Ο Ρώσος Μοναχός». 2[η]. Μπορούμε να κρίνουμε ένα συνάνθρωπό μας; κλπ., σ. 368.

²⁵ Ό.π.

²⁶ Βλ. έτσι π.χ. Cornell D., *The Philosophy of the Limit*, New York and London, Routledge, 1992, σ. 167, αλλά και Δουζίνα Κ., *Το Τέλος των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Κριτική Νομική Σκέψη στη Νέα Χίλιετία*, μτφρ. Νικολούδης Η., Αθήνα, Παπαζήσης, 2006, σ. 483-520, για μια εμπνευσμένη από την άπειρη ηθική του Λεβινάς κριτική και υπερβατική του θετικού νόμου χρήση του τύπου των

2. Έχουμε εδώ μια συνάντηση με μια ευρύτερη *κριτική του θετικού ποινικού δικαίου* ως επαγωγής οδύνης και βίας: το ποινικό δίκαιο το πεδίο θανάτου και πόνου κατά τον Robert Cover, ως είδος μυθικής βίας κατά τον Walter Benjamin, ως τιμωρείν qua διαστροφικός Νόμος (σαδιστικόΥπερεγώ) κατά τον Jacques Lacan. Η κριτική θεωρία του ποινικού δικαίου διαυγάζει τα κοινωνικοπολιτικά συγκείμενα της προ-σλαμβανόμενης ως αυτονόητης νομιμοποίησης και εφαρμογής του. Η αθεατοποίηση αυτών των συγκειμένων παράγει ένα ποινικό λόγο εστιασμένο στα αξιώματα του ατομικού νομικού υποκειμένου, του θετικισμού και της λογοκρατίας. Η ουσία του ποινικού δικαίου είναι έτσι «πραξεολογική», ανακυκλώνει δηλαδή την πρακτική της θεσμοποιημένης τιμωρίας και αυτεπιβεβαιώνεται με αυτή. Η αυτοαναφορικότητα του ποινικού συστήματος και η εκλογίκευσή της είναι η θέση εκποδών του ιστορικού και γενεαλογικού στοιχείου της εμφάνισης και λειτουργίας του.²⁷

3. Η μετάνοια δεν εκβιάζεται ως ελαφρυντική περίπτωση, *προσκαλείται*. Η πρόσκληση είναι αβέβαιης έκβασης, γιατί δεν πρόκειται εδώ αμοιβαίο δούναι και λαβείν, αλλά προσφορά, δώρο και «*χάρις*».²⁸

V. Η Δικαιοσύνη ως Ευάλωτη Δύναμη ή/και ως Νέμεση

Ας επιστρέψουμε πάλι στον Ντοστογιέφσκυ. Λέει ο Μίτια στον Αλιόσα: «*Γιατί όλοι είμαστε υπεύθυνοι για όλους [...] και όλοι μας είμαστε «μωρά».* Και εγώ θα πάω για όλους, γιατί κάποιος πρέπει να πάει για όλους. Δεν σκότωσα τον πατέρα μου, αλλά έπρεπε να πάω». Ο Μίτια είχε ονειρευτεί ένα «*φτωχό μωρό*», γι' αυτό θα δεχόταν την τιμωρία ως εξιλασμό.²⁹

Σε συμφωνία με τον Λεβινάς, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι:

1. Το Καλό νοείται ως Αθωότητα, ως ευάλωτη και εύθραυστη ύπαρξη, που δεσμεύει ηθικά μέσα στην απόλυτη γυμνότητα και αδυναμία της. Το *μωρό* ως μετωπυμία του υπερβατικού Καλού, ως το ορφανό, η χήρα και ο φτωχός της Βίβλου.³⁰

«ανθρωπίνων δικαιωμάτων». Βλ. αντιπροσωπευτικά Levinas E., «Die Menschenrechte und die Rechte des jeweils anderen» in Delhom P. & Hirsch A. (eds.), *Verletzlichkeit und Frieden. Schriften über die Politik und das Politische*, Zürich-Berlin, diaphanes, 2007[d], σ. 97-108.

²⁷ Βλ. έτσι Norrie A., *Crime, Reason and History. A Critical Introduction to Criminal Law*, Cambridge, Cambridge UP 2014, σ. 9-38, 379-381.

²⁸ Βλ. επ' αυτών τις αναπτύξεις μου σε: Παπαχαράλαμπος Χ., «Η Ανταποδοτική Ποινή ανάμεσα στην Ηθική της Ετερότητας και στην Επιταγή της Κυριαρχίας. Μια «Λεβινασιανή» Χειρονομία» σε Παπαχαράλαμπος Χ. και Παπαστυλιανός Χ., (επ.), *Κυριαρχία, Ετερότητα, Δικαιώματα*, Αθήνα, Ευρασία, 2013, σ. 231-234.

²⁹ Dostoevsky F., *Αδελφοί Καραμαζώφ*, Τόμος Β', Μέρος 4ο, «Ιβάν Καραμαζώφ». 4. Ένας ύμνος και ένα μυστικό, σελ. 679.

³⁰ Για το ευάλωτο της ύπαρξης ως επιφάνεια της ηθικής επιταγής, βλ. π.χ. Levinas 1989, σελ. 252-253, 271, 325-6, Levinas E., *Éthique comme philosophie première*, Rivages poche/Petite Bibliothèque 1998[b], σ. 93-99, Levinas 2007[a], σ. 30, Levinas, E., «Frieden und Nähe» in Delhom P. & Hirsch A. (επ.), *Verletzlichkeit und Frieden. Schriften über die Politik und das Politische*, Zürich-Berlin, diaphanes, 2007[e], σ. 144-6.

2. Το Καλό είναι αυτό που χρήζει προστασίας, αλλά και αυτό που λειτουργεί ως πρωταρχική απαγόρευση του Κακού. Το μωρό είναι απείκασμα του «*Ου φονεύσεις*», άρα και επιταγή τιμωρίας (στην οποία καθ' υποκατάσταση, κατά το γνωστό σχήμα που είδαμε πιο πάνω υπό Β.2, υποβάλλει τον εαυτό του ο Μίτια, αυτοτιμωρούμενος). *Ερώτημα*: πρέπει η αυτοτιμωρία να τραπεί σε Τιμωρία του Κακού, μπορεί η Λύτρωση να είναι προϊόν Τιμωρίας; Ο Λεβινάς λέει, κατά την ερμηνεία που αναλυτικά έχω εκθέσει αλλού, ναι, τουλάχιστον αν αναγνωσθεί όχι ως πασιφιστής και θυματοκεντρικός φιλελεύθερος.³¹ Αντίθετα, στο Λεβινάς η ηθική πολεμά, βυθίζεται στη βία, όμως, αν και «*τρέμει και φρικό*» συνειδητοποιώντας τη διαπλοκή της ηθικής με τη βέβηλη διάσταση του Είναι, *δεν υποχωρεί*.³²

Δεν ικανοποιεί απόλυτα έτσι η άποψη ότι ο Λεβινάς ισορροπεί την κατάφαση της άπειρης ετερότητας του *Ολότητας και Άπειρο* μέσα από την ανάδειξη του *Τρίτου Μέρους*, της εγκόσμιας δικαιοσύνης δηλαδή στο *Otherwise than Being*. Μια τέτοια ερμηνεία θα μας γυρνούσε πίσω στις εναρμονιστικές και ειρηνιστικές αυταπάτες των κοινωνικών συμβολαίων και των θεωριών περί κοινωνικής δικαιοσύνης. Θα υποτιμούσε την αγωνιστική διάσταση της ηθικής επιταγής στον Λεβινάς.³³ Ορθά μεν εν προκειμένω υποστηρίζεται ότι ο Λεβινάς αντιστρέφει τη σμιτιανή κυριαρχία σε ανταπόκριση στην κατάλυσή της από την ηθική κλήση, ορθά επίσης η ανιδιοτελής και σπάταλη αγάπη μέσα στο πλαίσιο μιας απροϋπόθετης εμπιστοσύνης/προσφοράς στην ηθική εντολή είναι το τέλος (δηλαδή ο σκοπός) του λεβινασιανού λόγου,³⁴ όμως δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι το έγκλημα του συμβατικού νόμου μπορεί να είναι προϊόν της αγάπης, ειδικότερα δε *πολιτική βία κατά των βιαστών και εχθρών της αγάπης, άρα τελικά αγάπη με τρόπο αγωνιστικό*. Από την άλλη μεριά δεν εξαντλεί τον Λεβινάς και

³¹ Παπαχαράλαμπους 2013, σ. 212-230.

³² Βλ. ανάλογα και Critchley S. *The Faith of the Faithless. Experiments in Political Theology*, London, New York, Verso, 2012[b], σ. 222, 225-226. Ο Kodalle, K., «Levinas' Beitrag zu einer philosophischen theorie der Verzeihung» in Delhom P & Hirsch A. (επ.), *Im Angesicht der Anderen. Levinas' Philosophie des Politischen*, Zürich-Berlin, diaphanes, 2005, σ. 191-211, διαβάζει στον Λεβινάς μια απαραμείωτη διάσταση συγγνώμης, ωστόσο κλείνει τη μελέτη του διαπιστώνοντας με απογοήτευση *την αδιάφευστα απορριπτική της συγγνώμης στάση του φιλοσόφου έναντι του ναζιστικού Μεγαεγκλήματος*.

³³ Πρβλ. όμως έτσι Davis C., *Levinas. An Introduction*, Polity Press 1996, σ. 79-85. Αντίθετα βλ. ορθά για τη λεβινασιανή δικαιοσύνη ως υπερχείλιση του θετικού νόμου, ως εκτός και πέραν αυτού κείμενη πηγή του, Rey, J.-Fr., «Qu'ai-je à faire avec justice? Levinas penseur de la justice» in Hansel J. (sous la direction de), *Levinas à Jérusalem*, Klincksieck 2007, σ. 274-277. Ειρηνιστική και ειδυλλιακή είναι και η εικόνα ενός Λεβινάς που εστιάζει με σχολαστικότητα στους θεσμούς της δικαιοσύνης (αυτονομώντας ορισμένως το Τρίτο Μέρος και τη σημασία του από την πρωταρχία της ηθικής) και καταλήγει δικαιοπολιτικά στο «φιλελεύθερο κράτος δικαίου» με τελικό όραμα την αδελφική αρμονία και γαλήνη της κοινωνίας qua οικογένειας. Βλ. έτσι Delhom P., *Der Dritte. Lévinas' Philosophie zwischen Verantwortung und Gerechtigkeit*, München, Wilhelm Fink, 2000, σ. 200-268, 298, 312-313, 315, 317.

³⁴ Von Wolzogen, C., *Emmanuel Levinas – Denken bis zum Äußersten*, Freiburg/München, Alber, 2005, σ. 211, 216.

τις μεταστάσεις της έννοιάς του της άπειρης ενοχής ούτε η αντίστροφη ερμηνευτική σκοπιά, εκείνη δηλαδή που αφήνει το υπερβατικό στοιχείο της φιλοσοφίας του να απορροφήσει ολικά τους κραδασμούς της οντικής πράξης. Έτσι π.χ. υποστηρίζεται ότι ο μεσσιανισμός του Λεβινάς ως ηθικός τοιούτος υπερβαίνει τις ιστορικο-πολιτικές εκφάνσεις του μεσσιανισμού, αίρεται υπεράνω της ιστορίας και διασπείρει τον Μεσσία σε κάθε ηθικό άνθρωπο. Ο Λεβινάς με την ανάγνωση αυτή κηρύσσει μια προφητική εσχατολογία διάφορη κάθε απόπειρας εμμενούς της πραγμάτωσης.³⁵

Στο διακύβευμα λύτρωση δια της Νεμέσεως ή ολίσθηση στη βία της οντολογίας που προκαλείται από την θεμελιωδώς αγωνιστική διάσταση της ηθικής, αναφέρεται και η προβληματική του Ντοστογιέφσκυ για τον Μεγάλο Ιεροεξεταστή, για την τροπή τουτέστιν του Καλού σε Θεσμό, που είναι εμβαπτισμένος στη Βία του Εμμενούς. Αυτό που βασανιστικά τίθεται ως ερώτημα είναι, με άλλα λόγια: μπορούμε να νοήσουμε ένα βέβηλο Αγαθό; Αν και ο Λεβινάς δεν δίνει (ρητή) τελειωτική απάντηση, αφήνει ανοικτές όλες τις ερμηνείες.³⁶

VI. Διαβάζοντας με τον Λεβινάς τους Αδελφούς Καραμαζώφ. Οδοδείκτες

Η λεβινασιανή ανάγνωση του Ντοστογιέφσκυ των *«Αδελφών Καραμαζώφ»* μας δείχνει νομίζω τα εξής:

1. Η ενοχή ως άπειρη δεν είναι **επιστημική** έννοια, δεν ανάγεται σε επιστημικά στοιχεία (γνώσης ή βούλησης). Το υποκειμενικό άδικο είναι πρωτίστως ό,τι οι ποινικολόγοι χαρακτηρίζουν αρνητικά και αποδοκιμαστικά *«φρονηματικό άδικο»*, αυτό που αποτελεί ένα μάλλον *«απο-κείμενο»* (*'abject'*, νοούμενο ως αντίθετο του *'subject'*), ένα απόρριμμα/έκκριμα του κύριου έργου του εφαρμοστή του ποινικού δικαίου.

2. Η ενοχή ως άπειρη είναι κατηγορία της **Δικαιοσύνης**, νοούμενης σε αντίθεση με το θετικό δίκαιο. Είναι ό,τι νοηματοδοτεί το τελευταίο χωρίς να εισέρχεται ως πρόβλημα στον κώδικά του για να επιλυθεί εκεί με τα μέσα του κώδικα αυτού. Η ηθική του Λεβινάς, όντας ριζικά «ασύμμετρη», δεν μπορεί να γίνει *«εφαρμοσμένη»* (*'applied ethics'*) παρά το αναπόφευκτο του θετικού δικαίου.³⁷ Η άπειρη ενοχή δεν τιθασεύεται συστημικά, μάλλον η συστημική θεώρηση ζει απωθώντας -και έτσι σε εξάρτηση από- τη δικαιοσύνη με αυτή την έννοια. Όλη η θεωρία του Teubner για το σύγχρονο δίκαιο είναι η κατανόησή του ως παιχνίδι με την δικαιοσύνη ως *παραδοξότητα*.³⁸

³⁵ Ζουμπουλάκης Σ., «Εμμανουήλ Λεβινάς: η Υπέρβαση του Μεσσιανισμού», σε Ζουμπουλάκης Σ. (επ.), *Η Μεσσιανική Ιδέα και οι Μεταμορφώσεις της. Από την Παλαιά Διαθήκη ως τους Πολιτικούς Μεσσιανισμούς του 20ού Αιώνα*, Αθήνα, Άρτος Ζωής, 2011, σ. 427-437.

³⁶ Την εμπλοκή του λόγου της εξουσίας στην υλοποίηση/μετάθεση/αλλοίωση της ηθικής επιταγής μέσα από τον πρωτο-πολιτικό ρόλο του δικαστή και τα ερωτήματα που αυτή η εμπλοκή θέτει στη λεβινασιανή ηθική, ανατρέπει ο Diamantides 2007, σ. 193-207.

³⁷ Βλ. και Edelglass 2005, σ. 710-711, 721-722 και σημ. 5.

³⁸ Βλ. για την προσέγγιση του Teubner στο μετανεωτερικό δίκαιο π.χ. Teubner G., *Πολυσυγκεκλιμένο*

3. Η άπειρη ενοχή δεν είναι φαύλα αλλά **ενάρετα** άπειρη. Κυρίως δεν είναι καθολική κατηγορία, αλλά υπαρκτικό εύρημα μη περαιτέρω αναγώγιμο, είναι συμβάν, «πέφτουμε» πάνω της, την υφιστάμεθα, δεν την θέτουμε ως αξίωμα ούτε την παράγουμε συλλογιστικά. Είναι αυτή η απειρότητα που κατά το πνεύμα του Heidegger καθιστά το δίκαιο ζήτημα που στην ουσία του δεν είναι νομικό.³⁹

4. Η άπειρη ενοχή είναι **υπερβατική** και όχι υπερβατολογική. Δεν διαφέρει από το νομικό λόγο όπως διαφέρει από αυτόν η «**ηθική διαβούλευση**» κατά τον τρόπο των Habermas-Alexy, δεν είναι απλώς διακριτή υποπερίπτωση του ηθικού διαλόγου, αλλά το *Έτερον του Λόγου*. Ως τέτοιο οδηγεί κατ' εξοχήν τη δικανική κρίση σε απορία, σε αδιέξοδο, όπως μας λέει ο Derrida. Πώς να εκπληρώσω την οφειλή μου στον πρόσφυγα, στο θύμα της εμπορίας ανθρώπων, πώς να υποδεχθώ και να φιλοξενήσω τον Άλλο, πώς να διασώσω τη μνήμη των θυμάτων της γενοκτονίας; Η άπειρη ενοχή λοιδωρεί τα *'hotspots'*, τα συμβολικά νομικά μέσα κατά του trafficking, τη μίζερη «**νομομετρία**» των δόσεων μίσους που χρειάζονται για το αξιόποιο του ρατσιστικού λόγου, ακόμη και τις «**Νυρεμβέργες**» και τα μεταμοντέρνα Διεθνή Ποινικά Δικαστήρια της ηθικής κατάντιας και του γεωπολιτικού καιροσκοπισμού.⁴⁰

Δεν νοείται ποινική ευθύνη χωρίς κατάγνωση ενός ηθικού σφάλματος. Όσο και αν οι πράξεις κρίνονται και όχι οι αρετές ή η έλλειψή τους, η ποινική ευθύνη είναι καίρια και ευθύνη από τον χαρακτήρα του δράστη (*'character theory of criminal responsibility'*).⁴¹ Ανάλογα ανευρίσκουν κάποιοι στην έννοια του καθήκοντος ως μη συνεπειοκρατικής αρχής το αναζητούμενο ηθικό βάθρο του ποινικού λόγου, που εύελικτα αρκετά, μπορεί να ισορροπεί μεταξύ συνεπειοκρατικής άμβλυνσης και δεοντοκρατικής όξυνσης του ποινικού ελέγχου.⁴² Συνολικά, αυτή η σκοπιά αποφυσικοποιεί τον λόγο του ποινικού δικαίου, όχι όμως για να τον ανοίξει πέραν της φυσιοκρατίας,

Δίκαιο: Το Συνταγματικό Δίκαιο της Κοινωνίας των Πολιτών, μτφρ. Καραβάς Β., Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 2005, *passim*.

³⁹ Βλ. τη σχετική αποστροφή του Ben-Dor, O., *Thinking About Law. In Silence with Heidegger*, Oxford and Portland, Oregon, Hart, 2007, σ. 119.

⁴⁰ Η απειρότητα της ενοχής μετέχει της απειρότητας τα ηθικής ευθύνης, που με τη σειρά της πηγάζει από την Αναρχία του Υπερβατικού. Βλ. σχετικά αντιπροσωπευτικά Peperzak A. T., *Beyond. The Philosophy of Emmanuel Levinas*, Evanston, Illinois, Northwestern UP, 1997, 72-120, 162-70. Βλ. για την ντεριντιανή προβληματική της σχέσης φιλοξενίας και δικαιοσύνης, Μπιτσώρη Β., «Jacques Derrida: Δικαιοσύνη, Δίκαιο – Συμβάν, Μεσσιανικότητα», σε Κακολύρη Γ. (επ.), *Η Πολιτική και Ηθική Σκέψη του Jacques Derrida*, Αθήνα, Πλέθρον, 2015, σ. 98-114.

⁴¹ Tadros 2005, σ. 71-99. Για την έμμεση αναβίωση της ευθύνης χαρακτήρα στην ύστερη νεωτερικότητα, που υποσκάπτει ουσιοκρατικά-ντετερμινιστικά τη νομική ιδεολογία της ευθύνης με βάση τις ικανότητες/δυνατότητες (*'capacity-responsibility'*) του δράστη και εξηγείται από τις δομικές κοινωνικο-οικονομικές και έτσι πολιτικές αλλαγές και αναπροσαρμογές προτεραιοτήτων, βλ. και Lacey N., «The Resurgence of Character: Responsibility in the Context of Criminalization» in Duff R. A. and Green S. (eds), *Philosophical Foundations of Criminal Law*, Oxford, Oxford UP 2011, σ. 151-178 (και δη 169-178).

⁴² Βλ. π.χ. Tadros V., *The Ends of Harm. The Moral Foundations of Criminal Law*, Oxford, Oxford UP 2011, *passim* (και δη Part IV).

αλλά για να συμπεριλάβει το ηθικοκοινωνικό *minimum* ενός ποινικού κανόνα δικαίου και να συνεκτιμήσει για την ενοχή του θετικού δικαίου τα «εσωτερικά» στο δράστη «γεγονότα» (όπου κατ' αρχήν ο λόγος της φυσιοκρατίας απλώς αναδιπλασιάζεται). Η άπειρη ενοχή δεν είναι υποκειμενικοποιημένη ενοχή, αλλά υπερβατική ενοχή, που υπό ορισμένη έννοια μπόρεσε να ανθήσει μέσα στον πολυμορφικό πνευματικό κόσμο της μετανεωτερικότητας.⁴³

5. Η άπειρη ενοχή δεν είναι **διαλεκτική** κατηγορία. Δεν υπερσυντίθεται εγγειανά, δεν επουλώνεται. Η άπειρη ενοχή καταργεί κάθε θεοδικία, κάθε δικαιολόγηση της οδύνης των θυμάτων.⁴⁴ Η θεμελίωση του ποινικού δικαίου στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου πολιτικού συστήματος στην αξία του ανθρώπου, παραμένει μια απλώς ευρετική σκοπιά, όσο εγκλείει την ενοχή σε ένα αποκλειστικά κοσμικό και εμμενές πλαίσιο.⁴⁵ Η απειρότητα της ενοχής δεν προκύπτει από εγγειανού τύπου συλλογιστικές συναγωγές, αλλά επισυμβαίνει άμεσα και εξαίφνης πάντοτε. Παραμένει εκεί ως τραύμα ανεξίτηλο, ως ίχνος μιας Δικαιοσύνης που είναι πάντοτε υπό έλευση και μάλιστα -και τούτο είναι θαρρώ το πιο σημαντικό- μιας Δικαιοσύνης που είναι πάντοτε επείγουσα, σαν τον Μεσσία του μεγάλου Benjamin των Ατελπισμένων, ένα Μεσσία που μπορεί να εμφανιστεί «*ανά πάσα στιγμή*»⁴⁶....

⁴³ Μια ευσύνοπτη απόδοση των βασικών αξόνων της λεβινασιανής ηθικής πρωτοφιλοσοφίας ως εξέχουσας μορφής του μετανεωτερικού λόγου, βλ. Douzinas C. and Warrington R., «“A Well-Founded Fear of Justice”: Law and Ethics in Postmodernity» in Freeman M. (ed.), *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*, 8th Edition, Sweet & Maxwell, UK, 2014, σ. 1248-1250. Βλ. ανάλογα και Gutting G., «French Philosophy in the Twentieth Century» in Moran D. (ed.), *The Routledge Companion to Twentieth Century Philosophy*, London and New York, Routledge, 2010, σ. 841-843. Αναλυτικότερα για τη λεβινασιανή ηθική μεταφυσική και τις δικαιοπολιτικές της επιπτώσεις, βλ. Wyschogrod E., *Emmanuel Levinas. The Problem of Ethical Metaphysics*, Κεφάλαια IV, VII, VIII, New York, Fordham UP, 2000. Την ίδια προβληματική διεξέρχεται αναλυτικά και ο Von Wolzogen 2005, *passim* (και δη 75 κ. επ.). Την κριτική χρηστικότητα της μετανεωτερικής σκέψης της αποδόμησης δεν αρνείται μεν, προκρίνει όμως μια κλασική *υπερβατολογική* της εκδοχή, που αφυδατώνει πλήρως τη γνωστή ντεριντιανή εξίσωση αποδόμησης και δικαιοσύνης, ο Balkin J. M., «Deconstruction» in Patterson D. (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*, Oxford, Blackwell, σ. 372. Προδήλως συνάγεται ότι ο συγγραφέας απορρίπτει έτσι και τη λεβινασιανή *υπερβατικότητα* της ηθικής.

⁴⁴ Πολύ σωστά διαβλέπει ο Toumayan 2004, σελ. 62-4, ότι στον επηρεασμένο από τον Ντοστογιέφσκυ Λεβινάς η δουλεία αυτοτύπονομείται, τρέπεται σε εθελούσια υπόταξη στην ηθική επιταγή (ο διατάσσων διατάσσεται ο ίδιος από αυτήν) και έτσι σε συμβάν υποκειμενοποίησης (*'s'assujettir*). Το ενατενιστικό «*παυσίλυπον*» του Hegel έχει παρακαμφθεί!

⁴⁵ Πρβλ. έτσι π.χ. Brudner A., «The Wrong, the Bad and the Wayward: Liberalism's Mala in Se» in Tanguay-Renaud F. and Stribopoulos J. (eds), *Rethinking Criminal Law Theory. New Canadian Perspectives in the Philosophy of Domestic, Transnational, and International Criminal Law*, Oxford and Portland, Oregon, Hart, 2012, σ. 55-74.

⁴⁶ Βλ. την περιήφηση Θέση XVIIIb των «Θέσεων για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας» του Benjamin και την ανάλυσή της από τον Löwy M., *Walter Benjamin: Προμήνυμα κινδύνου. Μια ανάγνωση των Θέσεων «Για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας»*, Αθήνα, Πλέθρον, 2004, σ. 183-8.

